

گذری بر مجموعه اسناد کتابخانه مرکزی استان قدس رضوی و دو کتاب از انتشارات آن

• بهزاد نعمتی

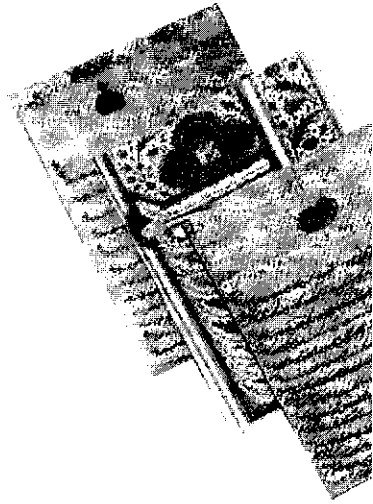
اسناد، از مهمترین منابع و عامل استواری، دقت و صحت تحقیقات تاریخی هستند. عدم توجه لازم به مقوله سند و مراکز اسناد باعث شده بسیاری از تحقیقات تاریخی، به ویژه در زمینه ایران شناسی و تاریخ محلی سده‌های اخیر ایران، آن گونه که باید مستدل نبوده و خطاها و کمبودهای فراوانی در آن راه یابد. خوشبختانه این شرایط در چند ساله اخیر دگرگون گشته و با عنایتی که در این مدت به نقش و اهمیت اسناد شده، مراکز اسناد متعددی وارد عرصه علمی و فرهنگی کشور شده است. این مراکز و سازمانها در چهار محور فعالیت می‌کنند:

- ۱- گردآوری، حفظ و نگهداری اسناد.
- ۲- بررسی و طبقه‌بندی اسناد.
- ۳- عرضه خدمات به محققان و ارائه اسناد.
- ۴- پژوهش در زمینه‌های تخصصی اسناد یا مباحث تاریخی با تکیه بر اسناد.

استان قدس رضوی نیز با توجه به قدمت قابل توجه حرم مطهر حضرت امام رضا (ع) و در راستای اهداف فرهنگی این نهاد مقدس، تاسیس مرکز اسناد را از چند سال قبل وجهه همت قرار داد و به این ترتیب مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد استان قدس رضوی با هدف گردآوری، نگهداری، حفاظت، طبقه‌بندی و اطلاع‌رسانی اسناد و مدارک، اعم از سندهای خطی، چاپی، تصویری، صوتی، نقشه و کلیشه و آرایه خدمات به پژوهشگران در سال ۱۳۷۶ تأسیس شد. این مرکز به رغم نوپا بودن، به سرعت توسعه یافته و در طی مدت اندک حیاتش، به جمع‌آوری و ساماندهی اسناد، برپایی نمایشگاه‌های مختلف و چاپ اسناد مبادرت کرده است.



مجموعه ۲۸۰۰۰۰۰ برگی اسناد استان قدس رضوی بی اغراق جزء گرانبهارترین اسناد اداری ایران محسوب می‌شود. نظام اداری تشکیلات مقدس استان قدس، نمادی از نظام اداری ایران در دوره‌های صفویه، افشاریه و قاجاریه بوده و تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ادبی در این اسناد به خوبی منعکس شده است



براساس اسناد موجود در کتاب «دفتر اسناد»، از حداقل پانصد سال قبل، تشکیلات و موقوفات خاصی برای اداره حرم مطهر رضوی وجود داشته که در طی سده های متوالی، از روندی رو به رشد برخوردار بوده است

نه اسناد قدیمی آستان قدس از روزگار صفویه تا قاجاریه، ۱۳ خورشیدی در یکی از اتاقکهای اطراف روضه متوره کتابخانه مرکزی منتقل شد. این گنجواره عظیم پس از بقه‌بندی، تا زمان تأسیس مدیریت اسناد، به عنوان آرشیو آن در بخش مطبوعات نگهداری می‌شد. نه‌های سندی این اداره عبارت است از :

۱- اسناد نوشتاری (خطی و چاپی) :

اسناد نوشتاری خودبه‌سخته مجموعه‌های کهن، مجموعه‌های معاصر و مجموعه‌های متفرقه به شرح ذیل تقسیم میشود:

الف) مجموعه‌های کهن :

این مجموعه‌ها ۵۱۷۰۰۰ برگ سند با موضوعهای متنوع، دوره‌ای پانصد ساله (از صفویه تا پهلوی) را در برمی‌گیرد. این اسناد که شامل انواع فرمانها، احکام، رقمها، مکاتبات اداری، اسناد معاملات ملکی و تجاری، برگها، تعمیرات، پرداختها، مواجب، صورت حسابها، براتها، مصالحه‌خطها، قباله‌های ازدواج و موقوفات محلی است، زیرمجموعه‌هایی به شرح زیر دارد:

۱) مجموعه ۲۸۰۰۰۰ برگی آستان قدس :

این اسناد بی‌اغراق جزء گرانبهارترین اسناد اداری ایران محسوب می‌شود. نظام اداری تشکیلات مقدس آستان قدس، نمادی از نظام اداری ایران در دوره‌های صفویه، افشاریه و قاجاریه بوده و تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ادبی در این اسناد به خوبی منعکس شده است. در حال حاضر مراحل شناسنامه‌نویسی و ثبت این اسناد رو به اتمام بوده، اطلاعات آن وارد سیستم رایانه‌ای شده است

۲) مجموعه اسناد خانوادگی و شخصی :

- اسناد خانواده علم : شامل ۱۸۰۰۰۰ برگ سند و ۵۰۰۰ قطعه عکس بسیار ارزشمند درباره تاریخ شرق ایران (سیستان، قاینات و خراسان) از دوره صفوی تا پهلوی است. این مجموعه نمادی از حکومت‌های محلی و اوضاع اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی منطقه است. تعداد ۱۱۴۰۰۰ برگ از این اسناد شناسایی، ثبت و وارد سیستم رایانه گشته و نیمی از آنها نمایه‌سازی شده و قابل بازیابی است.

- اسناد بنیاد شهید (اصف السلطنه) : مجموعه‌های اهدایی بنیاد شهید تهران شامل ۲۶۰۰۰ سند ملکی، حقوقی و دیگر اسناد مربوط به اصف السلطنه، داماد کامران میرزا، منیر اعظم دختر کامران میرزا و فرزندان این دو است. محدوده جغرافیایی این اسناد منطقه شمال غرب کشور، آذربایجان، قزوین، زنجان و مناطق مرکزی یعنی تهران، ساوه و ورامین را در برمی‌گیرد.

- اسناد موقوفه شاهوردی خان : این مجموعه شامل ۲۰۰۰ برگ سند از مجموعه‌های اهدایی به کتابخانه آستان قدس است. موضوع

اصلی این مجموعه، املاک وقفی شاهوردی خان و اکثر اسناد آن شامل مکاتبات با متولیان موقوفه و امور مالی آن است. چند فقره از احکام شاهان نیز در بین آنها مشاهده می‌شود.

- اسناد بزرگ نیا تاجر خراسانی : تعداد ۸۴۶ برگ سند و دو دفتر محاسبات دخل و خرج توسط خانم فاطمه بزرگ نیا به کتابخانه آستان قدس اهدا شده که مربوط به امور تجاری حاجی عبدالحسین تاجر تهرانی و حاجی آقا بزرگ تهرانی پدر وی است. موضوع این مجموعه، بیشتر در مورد مصالحه‌نامه و اجاره خط برخی املاک آستان قدس و قدیمی‌ترین سند آن مربوط به سال ۱۲۱۶ هـ. ق. است. - مجموعه اسناد حاج حسین آقا ملک : با ۲۶۰۰۰ سند ارزشمند، از مجموعه‌های مهم محسوب می‌شود.

ب) مجموعه‌های معاصر :

۱) اسناد بایگانی‌های آستان قدس رضوی : با تغییر نظام اداری ایران در دوره پهلوی، از آن زمان به بعد ثبت و حفظ اسناد در آستان قدس نیز نظام تازه‌ای یافت و بدین ترتیب، نخستین بایگانی آستان قدس از سال ۱۳۰۴ خورشیدی تأسیس شد. میلیون‌ها برگ سند، مدرک و پرونده در بایگانی‌های آستان قدس گرد آمده که تاکنون مدیریت اسناد طبق ضوابط خود، بیش از ۳۵۰۰۰۰۰ برگ از این اسناد را از بایگانی‌های آستان قدس تحویل گرفته و تهیه شناسنامه و ثبت آنها را در دستور کار خود قرار داده است. موضوع اصلی این اسناد عبارت است از مکاتبات اداری در رده‌های مختلف سازمانی، صورت جلسه‌ها، آیین‌نامه‌ها، اساس‌نامه‌ها، احکام اداری، مصوبه‌ها، اجاره‌نامه‌ها، پرداخت‌ها، وام‌ها، پذیرایی‌ها، کمک‌ها به فقرا، امور فرهنگی، دفاتر اندیکاتور، بودجه، درآمد، هزینه، اسناد خرج و غیره.

۲) مجموعه اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس : این مجموعه ۳۰۰۰۰ برگی شامل مکاتبات آستان قدس با کتابخانه مرکزی در دوره پهلوی است و موضوعات خزانه، اراضی، حسابداری، پرسنلی و کتابخانه آستان قدس را در برمی‌گیرد. این اسناد هنوز شناسایی نشده است.

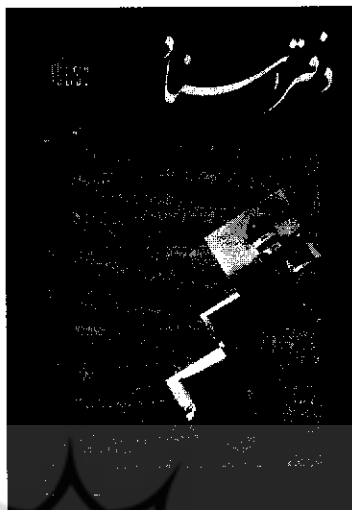
۳) مجموعه تصاویر اسناد مکاتبات آستان قدس در دوره انقلاب اسلامی : این تصاویر موضوع‌های مختلفی را در برمی‌گیرد و صرفاً مکاتباتی است که توشیح یا دستوری از مقام تولیت عظمی آستان قدس در حاشیه آن وجود دارد. این اسناد در طی سال‌های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۵ از روابط عمومی به کتابخانه تحویل داده شد.

ب) مجموعه‌های متفرقه :

این اسناد به صورتهای مختلف اهدایی، وقفی و خریداری به مدیریت اسناد رسیده است. موضوع آنها به طور عمده قباله ازدواج، معاملات ملکی، مصالحه‌خط، دعوای محلی و فردی، اجاره‌نامه‌ها، موقوفات محلی، مکاتبات شخصی و در مواردی اندک حکومتی است.

۲- اسناد دیداری و شنیداری :

با توجه به اهمیت عکس، نوار و فیلم به عنوان اسناد مهم و معتبر، این مدیریت در کنار جمع‌آوری و طبقه‌بندی اسناد نوشتاری، به گردآوری و طبقه‌بندی اسناد دیداری نیز پرداخته است. تعداد ۲۴۰۰۰ قطعه عکس مربوط به رجال کشوری و آستان قدس رضوی، وقایع و رخداد‌های تاریخی و اماکن و ۲۰۰۰۰ برگ نقشه در آرشیو وجود دارد. نیز از میان اسناد صوتی و تصویری تعداد چهارصد حلقه فیلم پروژکتوری و ویدئویی، ۱۱۵۰۰ صفحه گرامافون و ۱۱۶۰ حلقه نوار ریلی و کاست مربوط به وقایع تاریخی، مصاحبه و سخنرانی‌ها در مخزن اسناد نگهداری می‌شود.



۱- گزیده اسناد (نگاهی به تاریخ خراسان از روزگار صفویه تا قاجاریه) : ج اول، به کوشش زهرا طلایی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۸۰، ۱۵۶ صفحه اولین اثر منتشر شده توسط مدیریت اسناد شامل ۷۳ سند درباره تاریخ خراسان است. این اسناد به طور عمده از مجموعه نفیس خاندان علم و بیشتر درباره جنوب خراسان (قاینات و سیستان) و بخش‌هایی از خراسان آن زمان و افغانستان کنونی است. قدیمی‌ترین سند معرفی شده در این مجموعه مربوط به اواخر دوره شاه عباس (سال ۱۰۳۴ق.) و جدیدترین آن مربوط به نیرالدوله (سال ۱۳۳۱ق.) است.

اسناد مذکور متعلق به سیزده تن از رجال تاریخی است : شاه عباس اول - احمد شاه ذرانی - قهرمان میرزا - ناصرالدین شاه - سلطان مراد میرزا (حسام السلطنه) - میرزا آقا خان نوری (اعتمادالدوله) - میرزا محمدصادق مستوفی (امین السلطان) - غلام‌رضا خان آصف‌الدوله محمدتقی میرزا رکن‌الدوله - مظفرالدین شاه - سلطان حسین میرزا (نیرالدوله) - محمدعلی شاه - سلطان عبدالمجید میرزا (عین‌الدوله)

در واقع این کتاب شامل ارقام و فرامین شاهان و والیان است که موضوعاتی چون انتصاب‌ها، دستور اغرام‌ها و تصرف‌ها، حفظ حدود و سایر مسایل جاری حکومتی را در برمی‌گیرد. در این میان، اسناد مربوط به مسأله هرات و منطقه جویین افغانستان نشانگر نحوه تلاش حسام السلطنه در تصرف هرات، عملکرد دولت مرکزی و حکام قاین در این کار و نقش انگلیس در آن است.

برخی اسناد به اختلافات میان حکام محلی منطقه، مسائل اقتصادی و نحوه جمع‌آوری مالیات در جنوب خراسان و سیستان می‌پردازد. برخی دیگر هم به مسائل نظامی و نفوذ روسیه در منطقه قاینات مربوط است. در این جا برخی عنوان‌های اسناد آورده می‌شود:

- سند شماره یک: فرمان شاه عباس مبنی بر رسیدگی به شکایات اهل قاین درباره دخل و تصرف کلانتر آنجا در متوجهات رعیتی.

- سند شماره شش: فرمان ناصرالدین شاه قاجار خطاب به حسام السلطنه مبنی بر تعلق حکومت قاینات به امیر اسدالله خان حشمت‌الملک و تأکید بر استقلال وی و لزوم استمداد به او.

- سند شماره پانزده: رقم حسام السلطنه خطاب به امیرعالم خان حشمت‌الملک مبنی بر عقب‌نشینی مصلحتی سپاه ایران از محاصره هرات به چمن سنگ‌بست و قصد عزیمت مجدد به حدود هرات و تأکید بر حفظ نظم حدود توسط او.

- سند شماره شانزده: رقم حسام السلطنه خطاب به امیرعالم

اسناد موجود در گروه اسناد، در بخش بایگانی راکد گردآوری، ارزشیابی، طبقه‌بندی و ثبت شده، سپس اطلاعات آن در سیستم اطلاع‌رسانی کتابخانه وارد می‌شود. گردآوری اسناد از راه جمع‌آوری از بایگانی‌های آستان قدس رضوی، دریافت اسناد اهدایی و وقفی از سوی اشخاص حقیقی و حقوقی و یا خریداری انجام می‌گیرد.

بخش آرشیو و نمایه‌سازی وظیفه بررسی اسناد و استخراج واژه‌های مهم را در قالب نمایه‌های رایانه‌ای بر عهده دارد و علاوه بر آن، بانک اعلام رجال ایجاد کرده است. آرشیو تاریخ شفاهی نیز به وسیله مصاحبه با افراد مطلع، شاهد و یا مؤثر در تحولات آستان قدس و تاریخ خراسان، تلاش می‌کند در جهت روشن کردن زوایای مهم و تاریک تاریخ این سرزمین گام بردارد.

همچنین مدیریت اسناد، آرشیو مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس را در قالب یک بخش، زیرپوشش دارد. این بخش ۶۰۰۰ عنوان نشریه (شامل ۲۵۰۰۰ جلد و ۳۰۰۰۰ نسخه) در اختیار دارد که شامل برخی عناوین و نسخه‌های نفیس هم هست.

این مدیریت اجرای طرح‌های پژوهشی و تألیف مقالاتی تحقیقی و چاپ اسناد را در دستور کار خود دارد که برخی از این فعالیت‌ها در بخش پژوهش اسناد انجام می‌شود. طرح‌هایی درباره مکتبخانه‌ها و مدارس آستان قدس، اسناد پست خراسان، سید جلال‌الدین تهرانی، اسناد حضور بیگانگان در شرق ایران، گزیده عکس‌های تاریخی، دفاتر اسناد، مقاله‌نامه امام علی (ع)، گزیده اسناد، طرح تاریخ شفاهی و اطلاع‌رسانی راجع به موضوع‌های پژوهشی مصوب شورای پژوهش سازمان به مراجعان از جمله طرح‌ها و کتابهای به انجام رسیده و پژوهش درباره تشکیلات اداری آستان قدس، عناوین نشریات جاری و فعالیت‌های در حال انجام مدیریت اسناد و مطبوعات است.

در این جا دو عنوان از انتشارات این مدیریت معرفی می‌شود :

گنجینه اسناد قدیمی آستان قدس از روزگار صفویه تا قاجاریه، در
سال ۱۳۶۳ خورشیدی در یکی از اتاقکهای اطراف روضه منوره کشف
و به کتابخانه مرکزی منتقل شد

علاوه بر آن، بررسی مسایل تاریخی آستان قدس و مطالعه اسناد آن با توجه به عملکرد متنوع این دستگاه، روشن کننده ابعاد تاریک و زوایای بسیار دور، مبهم و پنهان تاریخ اجتماعی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی ایران است که در اسناد مراکز دیگر، نظیر آن یافت نمی شود. به عنوان مثال بررسی مسایل مربوط به اراضی و مستغلات و املاک وقفی آستانه، دست مایه شناخت عملکرد سلاطین و والیان از نظر چگونگی تسلط بر موقوفات و اداره آن، مسایل شرعی و مذهبی داخل در آن، نحوه کشت محصولات زراعی و تولید اقتصاد کشاورزی، فعالیت های رعیتی و مسایل مالکیت زمین، شناسایی رقبات، روستاها و بلوکات و به طور کلی جغرافیای تاریخی مناطق مختلف و تغییرات جوی و آب و هوای مناطق در طی سده های گذشته است که در کمتر اسنادی این تنوع موضوعی وجود دارد؛ یا بررسی مهمانسرای رضوی با قدمت دست کم چهارصد سال، خود ناظر بر بخش فراموش شده در تاریخ اجتماعی، یعنی مسأله تغذیه و خوراک جامعه ایرانی و نحوه عملکردها و الگوها در آن است؛ نیز مطالعه دارالشفای آستان قدس که بیانگر بخشی از وضعیت درمانی و بهداشتی و تاریخ پزشکی این سرزمین است و موضوعات اسنادی از این دست که همانندی ندارد. مقالات دفتر اسناد شامل عناوین زیر است:

- نظام نامه خدمات کشیکی آستان قدس در سال ۱۳۰۷ خورشیدی.
- تشکیلات آستان قدس پس از انقلاب مشروطیت (۱۳۲۹ ق.).
- مهمانسرای رضوی از روزگار صفویه تا پایان قاجاریه.
- معرفی مجموعه اسناد روشنایی حرم مطهر و اماکن وابسته در دوره قاجار.
- معرفی مجموعه اسناد خانواده و موقوفه شاهویردی خان، موجود در اداره اسناد.
- ملک الشعراء بهار و تصحیح تاریخ سیستان.
- بازخوانی یک سند تاریخی از اواخر قرن دوازدهم هجری.
- مدارس علمیه مشهد به روایت تصویر.
- گزیده دست خط علما.

چنان که ملاحظه می شود مدیریت اسناد تلاش کرده از طریق پژوهش های سندی در ابعاد مختلف تشکیلات اداری آستان قدس، به مسایل اجتماعی و تاریخی خاصی بپردازد و در کنار آن به پژوهش در مسایل تاریخی دیگر و یا معرفی اسناد و مجموعه های ارزشمند دیگر خود، توجه کرده است. در این مجموعه مقالات ۶۴ عنوان سند و ۲۱ تصویر تاریخی، ۹۲ صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده است. امید است این حرکت فرخنده همچنان ادامه یابد و جلدهای بعدی این دفتر پژوهشی به چاپ برسد.

خان حشمت الملک مبنی بر خرابی قلعه لاش و تأکید بر تعمیر آن و اظهار نگرانی از جانب قندهار و بیم لشگرکشی به فراه و توصیه هایی برای مقابله و دفاع.

- سند شماره سی و دو: حکم میرزا آقا خان نوری صدراعظم، خطاب به امیر علم خان حشمت الملک، اشاره به عدم توانایی دولت ایران در تصرف هرات، حمایت از سعید محمد خان به علت دوستی با انگلیس و توصیه هایی در مورد چگونگی جلب سعید محمد خان.

- سند شماره پنجاه و چهار: حکم علی اصغر خان اتابک اعظم خطاب به امیر اسماعیل خان شوکت الملک و اظهار رضایت از نحوه انجام خدمات وی.

- سند شماره هفتاد: رقم نیرالدوله به حکومت قاینات مبنی بر اعزام سه نفر قزاق برای محافظت کنسول خانه روس انتشار اثر فوق گامی ارزنده در روشن شدن جزئیات و زوایای پنهان مسایل مرزی ایران و افغانستان در سده گذشته، تاریخ محلی شرق و جنوب خراسان و دخالت های بیگانگان در این منطقه محسوب می شود.

۲- دفتر اسناد (جلد اول)، به کوشش اداره اسناد، سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۸۱، ۳۳۹ صفحه.

چاپ جلد اول از مجموعه مقالات پژوهشی با عنوان دفتر اسناد، اولین گام در جهت انجام مقالات پژوهشی با موضوع خراسان و به ویژه آستان قدس رضوی، با تکیه بر اسناد موجود در آرشیو اسناد آستان قدس است. این مجموعه دارای ۹ مقاله در زمینه آستان قدس و خراسان است و همه مقالات براساس اسناد تاریخی نگاشته شده، یا در آنها مجموعه های سندی و عکس های قدیمی معرفی و عرضه شده است.

براساس اسناد موجود از حداقل حدود پانصد سال قبل، تشکیلات و موقوفات خاصی برای اداره حرم مطهر رضوی وجود داشته که در طی سده های متوالی، از روندی رو به رشد برخوردار بوده است. این نهاد مقدس که به ویژه از دوره صفوی تشکیلات آن شکل رسمی یافت و بیش از پیش مورد توجه واقع شد، به مرور زمان مسائلی چون افزایش موقوفات و درآمدها، هزینه ها و لزوم ارائه خدمات مختلف به زائران باعث شد سازمان اداری خاصی برای آن ایجاد و گسترده شود. این تشکیلات در واقع نمونه تاریخی نظام اداری ایران در آن زمان است که علاوه بر مسایل خاصی که در آن وجود داشته است، در عملکرد مالی، حسابداری و مدیریت ها یک نمونه مناسب و جالب توجه از شیوه عمومی مدیریت اداری و حتی مسایل مربوط به زمینداری، وقف و مسایل اجتماعی در طی این چند سده اخیر به شمار می آید.

کتاب «گزیده اسناد (نگاهی به تاریخ خراسان از روزگار صفویه تا قاجاریه)» شامل ارقام و فرامین شاهان و والیان است که موضوعاتی چون انتصاب ها، دستور اغرام و تصرف ها، حفظ حدود و سایر مسایل جاری حکومتی را در بر میگیرد. در این میان، اسناد مربوط به مسأله هرات و منطقه جوی افغانستان نشانگر نحوه تلاش حسام السلطنه در تصرف هرات، عملکرد دولت مرکزی و حکام قاین در این کار و نقش انگلستان در آن است